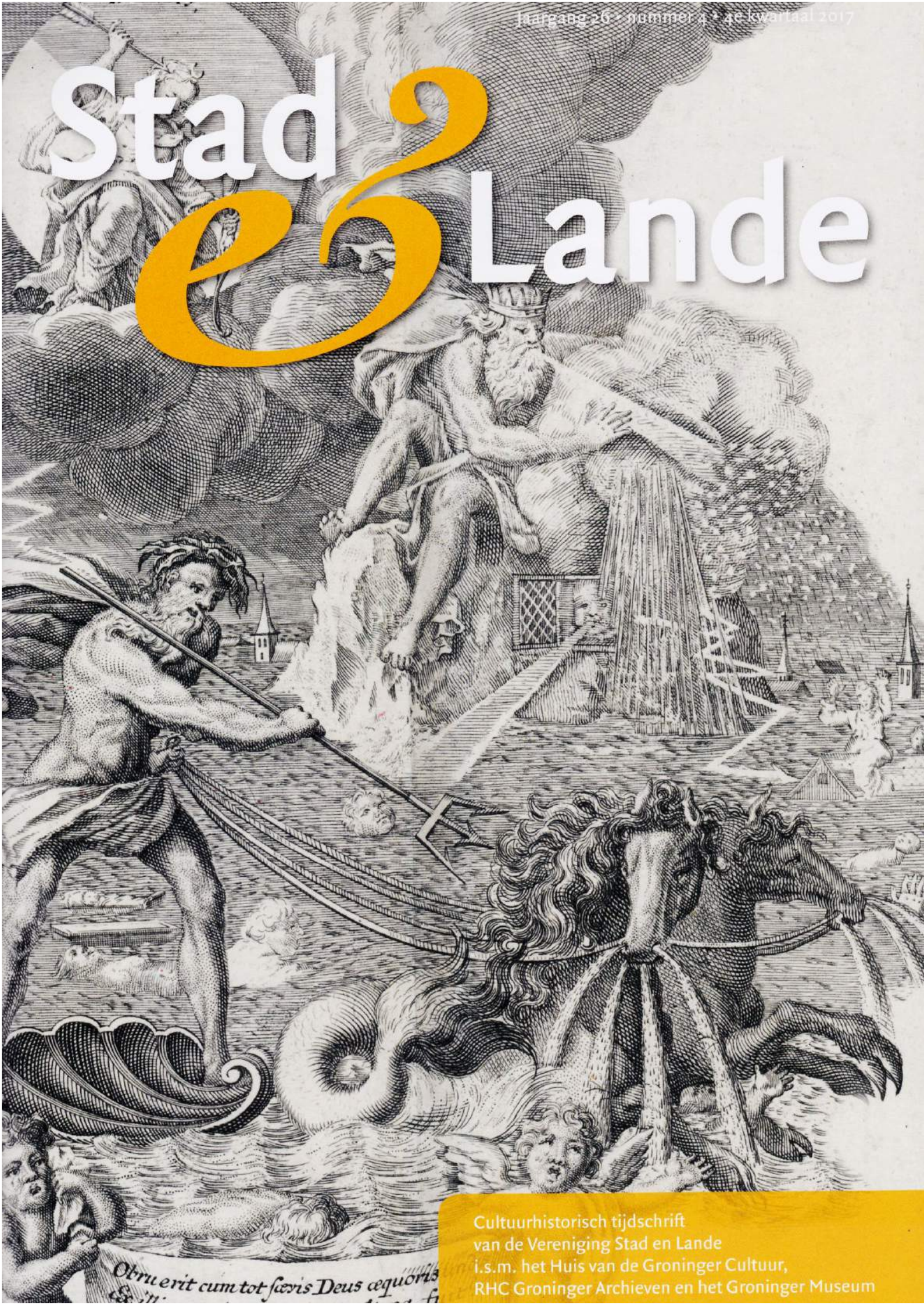

Stad & Lande

*Obru erit cum tot feceris Deus equorū
& illi*

Cultuurhistorisch tijdschrift
van de Vereniging Stad en Lande
i.s.m. het Huis van de Groninger Cultuur,
RHC Groninger Archieven en het Groninger Museum

De ontdekking van een juffertoren in Godlinze

Reinout Krajenbrink heeft zes jaar lang gewerkt aan zijn geschiedenis van Godlinze. Tijdens zijn onderzoek stuitte hij op de curieuze vorm die de toren aldaar tot diep in de 16^e eeuw gehad heeft. Voor Stad & Lande licht hij zijn stelling toe, dat ook in Godlinze een juffertoren stond.*

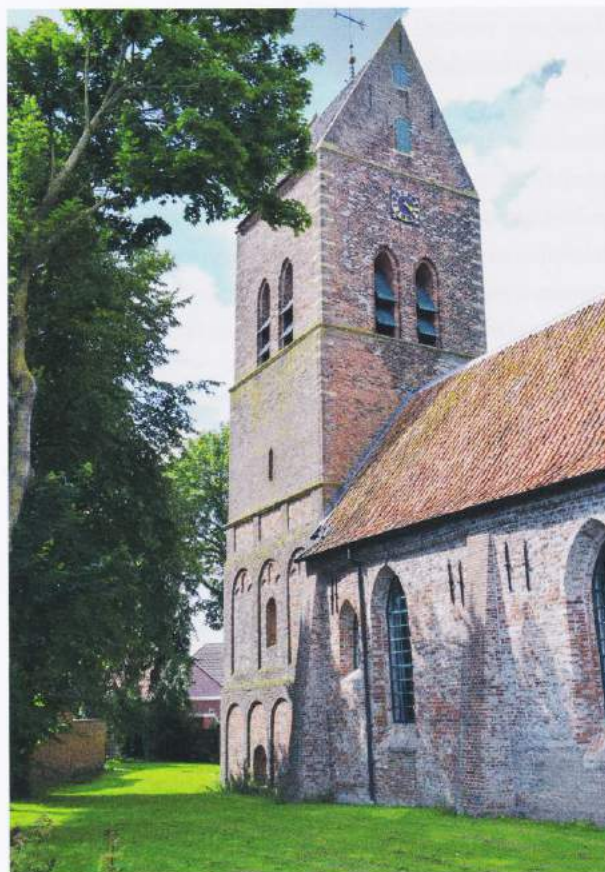
Een oude Groninger sage vertelt dat drie rijke zusters als boetedoening voor een zondig leven elk een juffertoren lieten bouwen in Holwierde, Schildwolde en Onstwedde. De 'juffer' van Holwierde werd in de 19^e eeuw afgebroken. Aan de sage lijkt echter een nieuwe zus te kunnen worden toegevoegd. In het Noord-Groningse dorp Godlinze blijkt ook een juffertoren te hebben gestaan.

Juffer is een ouderwetse benaming voor een ongerouwde, voorname vrouw: juffrouw of jonkvrouw. In het oude volksverhaal wordt zo de naamsverklaring gegeven voor de Groningse kerktorens met een gemetselde spits. In werkelijkheid gaat het om een fictief verhaal en waarschijnlijk moet de verklaring van de naam elders worden gezocht. Een juffer is namelijk ook een lange spitstoelopende dennenstam. Omdat ze hierop leken, hebben de drie stenen spitsen van Holwierde, Onstwedde en Schildwolde vermoedelijk de naam 'juffer' gekregen. Aangenomen wordt echter, dat er meerdere kerktorens in Groningen een stenen spits hebben gehad, waaronder bijvoorbeeld die van Marum en Haren.¹ Toch heeft de sage op zijn minst de indruk gewekt dat er maar drie van deze torens in Groningen geweest zijn. Het bestaan van een juffertoren in Godlinze was tot nu toe nog niet bekend.

Afb. 1. De huidige toren van de Pancratiuskerk in Godlinze. Het romaanse ondergedeelte is in Rijnlandse bouwstijl gebouwd en kenmerkt zich door spaarbogen en waterlijsten van tufsteen. De nieuwe strakke opbouw kent een kleinere steensoort en heeft gele hoekstenen in beide geledingen. Foto: Reinout Krajenbrink.

Een scheve toren

Het dorpsgezicht van Godlinze wordt al eeuwen bepaald door een robuuste zadeldaktoeren, die hoog boven de boomtoppen oprijst. Het zadeldak is de meest toegepaste dakvorm bij de bouw van de romaanse kerktorens in Groningen en Friesland in de 13^e eeuw. Een nadere blik op de huidige 28,48 meter hoge Godlinzer toren leert, dat er in de loop van de tijd twee bouwstijlen zijn toegepast. Overduidelijk is een nieuw bovenstuk op het restant van een oude romaanse toren gebouwd (afb. 1). Het onderste romaanse gedeelte helt enigszins naar het zuidwesten over en staat ongeveer 4 graden uit het lood. Het is een probleem waar veel Groningse torens mee te kampen hadden: de zware bakstenen torens gingen hellen door een combinatie van inadequate fundering en een zwakke ondergrond.

Afb. 2. Gedenksteen met het wapen Ripperda aan de noordmuur van de toren, anno 1554. Foto: Reinout Krajenbrink.

Dit werpt vragen op, zoals: hoe heeft de originele romaanse toren er oorspronkelijk uitgezien, waarom is deze afgebroken en wanneer is het nieuwe bovenstuk er op gebouwd? De tot nu toe gangbare mening is, dat de 13^e-eeuwse toren anno 1554 na een gedeeltelijke afbraak is verhoogd met de huidige zadeldaktoren.² Dit baseert men op een gedenksteen in de toren, die ons vertelt dat er in 1554 werkzaamheden aan de toren hebben plaatsgevonden. Het opschrift luidt: 'In tiden der erbare ende foele doechsaminghe juffer Tiake Ripperda is dese toren nijes vermaket. Johannes Büter pastor, Cornelis Jansen, Peter Abels kerckvogeden 1554' (afb. 2 en afb 3). Deze huidige opvatting van de afbraak in 1554 lijkt gezien de twee bouwstijlen op het eerste oog een logische constatering, maar bij nadere beschouwing zijn er ook kanttekeningen bij te plaatsen.

Godlinze: een rijk wierdedorp

Godlinze is met 6,22 meter het hoogste wierdedorp van de provincie Groningen en kenmerkt zich door zijn karakteristieke radiale structuur. De naam Godlinze is ontstaan uit 'Godleving' wat letterlijk 'lieden van God-

lev' betekent.³ 'Godleving' duikt voor het eerst op rond het jaar 1000 in een goederenregister van de abdij van Werden in Duitsland. De wierde zelf werd al veel eerder gesticht op de rechteroeverwal van de inmiddels verdwenen Fivelboezem.

Godlinze kende in de Middeleeuwen een periode van toenemende welvaart, toen de inpoldering van de verzande Fivelboezem honderden hectares vruchtbare landbouwgrond opleverde. De lokale elite en de (Katholieke) Kerk profiteerden hier het meest van. Rond 1050 krijgt Godlinze, samen met Holwierde en Leermens, als één van de eerste dorpen in de omgeving een tufstenen kerk.⁴ Dat gebeurde in opdracht van het bisdom Münster, waar de regio kerkelijk onder viel. De kostbare tufsteen uit de Eifel moest over een afstand van ruim 700 kilometer via waterwegen hier naar toe worden getransporteerd.⁵ Net als de kerk in het buurdorp Holwierde, behoorde die van Godlinze tot de oudste in het gebied en bediende als zodanig de parochies Spijk, Bierum en Losdorp van de heilige mis.⁶

De introductie van de gebakken steen in de 12^e eeuw zorgde voor revolutionaire veranderingen. De zogenaamde kloostermop kon in eigen omgeving geproduceerd worden. Ineens hoefde de dure tufsteen niet meer helemaal uit het Rijnland te worden geïmporteerd. Er konden nu op grote schaal kerken met hogere torens worden gebouwd. Dat gold ook voor Godlinze, waar in de eerste helft van de 13^e eeuw ten westen van de tufstenen kerk een bakstenen toren verrees.⁷ Torens hadden in die tijd vooral een wereldlijke functie: zij boden bescherming bij overvallen, een goed uitzicht bij aankomend onraad, waren verder een baken in het landschap, maar vooral ook een statussymbool van het dorp.

Afb. 3. De noordmuur van de scheefstaande romaanse toren. Foto: Reinout Krajenbrink.

Bij de bouw van de romaanse toren in Godlinze waren er vermoedelijk Rijnlandse bouwmeesters betrokken.⁸ Je ziet het onder meer terug in het metselwerk van het onderste gedeelte, dat er technisch vaardig uit ziet en qua stijl sterke parallellen vertoont met de Lombardische bouwkunst van de Rijnlandse kerken. De sierlijke spaarvelden aan alle windzijden van de toren komen bijvoorbeeld overeen met de stijl van de vroege 13^e-eeuwse Marienkirche in het Duitse Andernach.

Een puntdak op de toren

Zou je de stijlkenmerken met de torens van de Marienkirche te Andernach doortrekken dan zou je ook, gelijk aan deze kerk, bij Godlinze een spitse toren kunnen verwachten. Dit was de eerste reden om aan te nemen dat de toren van Godlinze een spits zou kunnen hebben gehad. Een kaart uit 1545 van de beroemde cartograaf Jacob van Deventer geeft meer duidelijkheid over de vorm van de middeleeuwse toren voor de vermeende afbraak in 1554 (afb. 4). Van Deventer was destijds tot keizerlijk cartograaf opgeklommen en heeft gedetailleerde gewestkaarten nagelaten waarbij de kerken en kloosters zijn weergegeven.⁹ De kaart van Jacob van Deventer is de oudste gravure waarop de Pancratiuskerk van Godlinze staat afgebeeld.

De uitkomst is opvallend: te midden van de vele zadeldaktorens in Groningen, valt bij Godlinze een forse torenspits op. Godlinze had dus inderdaad vóór 1545 niet een zadeldak, maar een spitse toren. Slechts een tiental kerktorens kent volgens de kaart in die tijd in Groningen ook een spits. Daarvan weten we dat alleen de torens van Schildwolde en Onstwedde tegenwoordig nog de authentieke spits hebben. Het opmerkelijke daarvan is, dat dit beide juffertorens zijn.

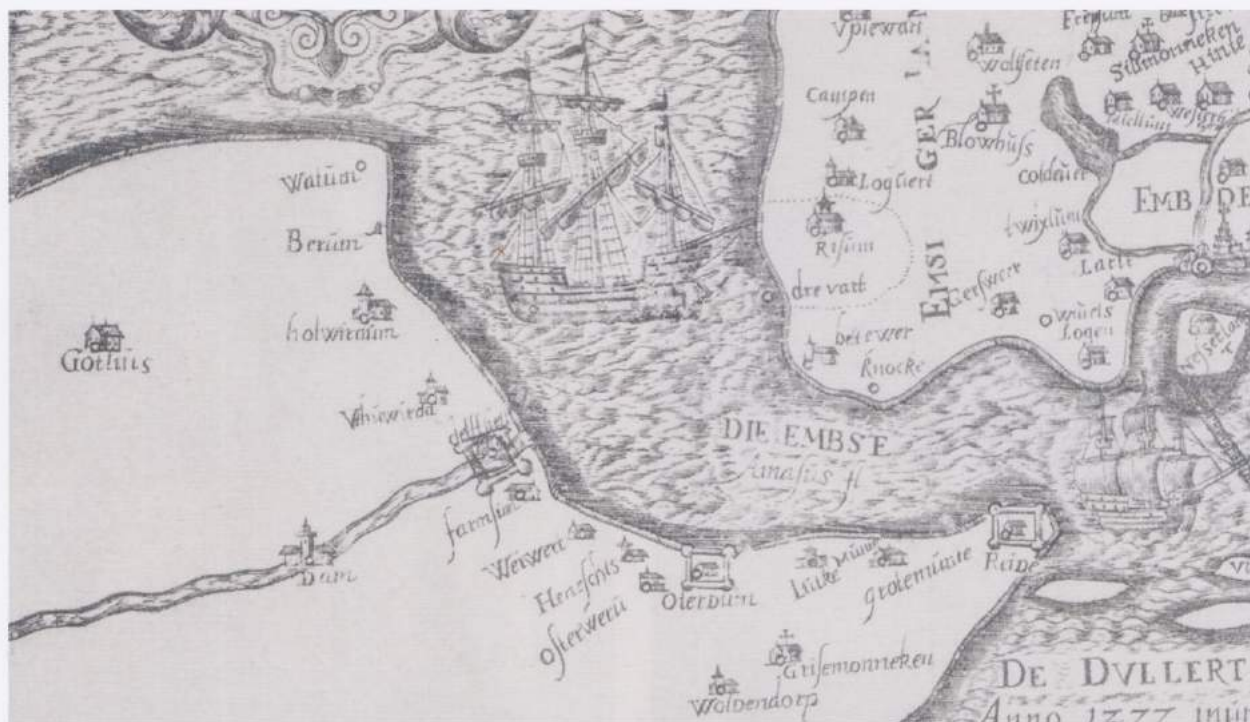
Afb. 4. Detail kaart van Jacob van Deventer uit 1545. Godlinze wordt hier als 'Gottlinghe' geschreven en staat afgebeeld met een spitse toren. Wikimedia commons.

Een vergissing

Aangezien de datering van de kaart eerder is, valt de veronderstelde afbraak van de toren in 1554 echter niet aan deze kaart te ontleen. Een kaart van de 16^e-eeuwse cartograaf Christiaan Sgroten geeft hier meer duidelijkheid over (afb. 5).¹⁰ Sgroten kreeg in 1568 de opdracht van de hertog van Alva om alle gewesten, behorende aan de Spaanse kroon, in kaart te brengen. Zijn eerste atlas kwam uit in 1573. Opvallend is, dat Sgroten in deze atlas nog steeds bij Godlinze een torenspits laat zien. Sgroten zal ongetwijfeld bij zijn kaarten het materiaal van Van Deventer onder ogen hebben gehad, maar van een kopie is geen sprake. De kaart van Sgroten geeft meer detail, is ingekleurd en ingrijpende correcties zijn aangebracht. De renovatie of het 'nijes vermaken' in 1554 lijkt daarmee niet op de nieuwbouw van een zadeldaktoren, maar eerder op herstelwerkzaamheden van een waarschijnlijk scheefgezakte toren. Opmerkelijk is verder, dat de beide cartografen de toren van Godlinze opvallend hoog hebben afgebeeld: vergelijkbaar met de 60 meter hoge juffer van Holwierde.

Een derde kaart uit 1589 van de Oostfriese cartograaf en zeevaartkundige David Fabricius (1564-1617) versterkt het vermoeden, dat de toren van Godlinze hoog moet zijn geweest (afb. 6). Fabricius geeft op de kaart de kerktorens aan die langs de Groningse oostkust lagen en als baken dienden voor de scheepvaart op de Eems. Als enige baken

Afb. 5. Detail kaart van Christiaan Sgroten (1532-1608). Godlinze (Gottlinghe) en omgeving anno 1573. (Zie ook de juffertoren van Holwierde). Wikimedia commons.

Afb. 6. Detail uit de kaart van Oost-Friesland door David Fabricius (1589). Fabricius geeft hierop de belangrijkste gebouwen weer die in de 16^e eeuw als bakens fungeerden aan de Groningse Eemskust. Hoewel de toren van Godlinze er in 1589 niet meer stond, wil Fabricius vermoedelijk met de afbeelding aangeven dat de Pancratiuskerk in het verleden wel als belangrijk bakens voor de scheepvaart heeft gediend. Collectie RHC Groninger Archieven 817-2453.

verder landinwaarts wordt de kerk van Godlinze aangegeven. Het suggereert dat de toren een aanzienlijke hoogte moet hebben gekend.¹¹

Steen versus lei

De cruciale vraag is welke dakafdekking de Godlinzer spitstoren in die tijd heeft gehad. Een hoge spits met een dakpanafwerking behoort niet tot de reële mogelijkheden. Het concept van de gebakken dakpan was hier namelijk met de val van het Romeinse rijk verdwenen en moest in de 12^e eeuw nog heruitgevonden worden.¹² De meest voor de hand liggende materialen voor de Godlinzer torenspits moeten daklei of baksteen zijn geweest.

Leisteen heeft het voordeel, dat die lichter is dan baksteen en het werd inderdaad in die tijd gebruikt voor de daken van kerken. Het bisdom Münster waar Godlinze onder viel, kende in ieder geval naast de tufsteen ook leisteen. Lei uit de Eifel werd voornamelijk via de stapelplaatsen in Deventer en Dordrecht verhandeld.¹³ Net als tufsteen was het echter een kostbare onderneming om dit exclusieve materiaal naar het Noorden te exporteren. Een ander nadeel van leisteen was, dat deze na verloop van decennia verweerde, waardoor de daklei op de kerkdaken met enige regelmaat vervangen moest worden.

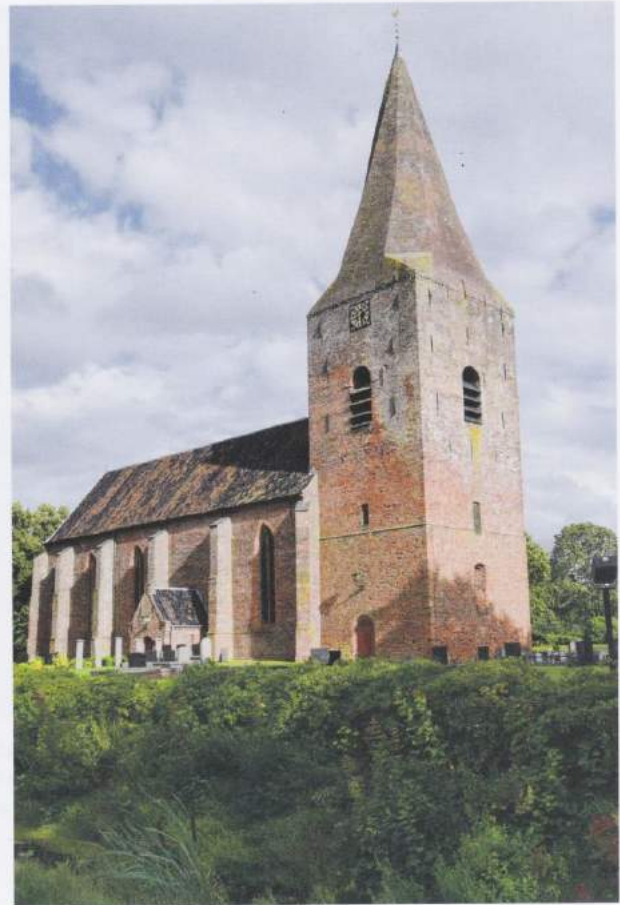
Kijken we naar het sterk hellen van de romaanse toren, dan zou een zwaardere torenopbouw, gemetseld

van baksteen, meer voor de hand liggen. Voor een zeer hoge toren in een onstuimig kustgebied lijkt baksteen ook praktischer dan daklei: het was weersbestendig, brandveilig, duurzaam en klei was in tegenstelling tot leisteen ruimschoots voorhanden in de regio. Tevens bewijst het voorbeeld van de stenen spits in Holwierde, dat de bouwers over de kennis en vaardigheden beschikten om zulke torens te kunnen bouwen. In die zin is het aannemelijk dat de spits van Godlinze net als de juffer van buurdorp Holwierde in steen werd uitgevoerd.

‘Myt steen upgewelfelt’

Een citaat uit de 16^e-eeuwse kroniek van Abel Eppens lijkt te bevestigen dat het in Godlinze daadwerkelijk ging om een stenen torenspits. Eppens was een Ommelander boer uit het naburige Eekwerd, die verslag deed van de opstand in het Noorden gedurende de Tachtigjarige Oorlog. Hij moet de Godlinzer kerktoren, die 6 kilometer verderop lag, goed hebben gekend. Eppens schrijft in 1583, dat het ‘vermaledijde’ pausdom alle kerkfondsen besteedde ten bate van zijn dienaren, waardoor de kerkgebouwen schromelijk verwaarloosd werden: ‘Daeromme Godtlinser torné myt steen upgewelfelt stortet in decembr’.¹⁴

Eppens geeft in zijn geschrift de exacte datering, oorzaak en gevolg aan van het lot van de toen ruim 350 jaar oude romaanse toren. Belangrijk in dit citaat is de

Afb. 7 en 8. De juffertorens van Schildwolde en Onstwedde zijn nu nog de enige twee overgebleven torens met een gemetselde spits in de provincie Groningen. Foto's: Reinout Krajenbrink.

zin '...myt steen upgewelfelt...' Het Nederduitse woord 'opwelven' betekent: iets ermee bedekken of met een overkluizing voorzien.¹⁵ Dat lijkt met vrij grote zekerheid te duiden op een stenen torenspits.

Verder heeft Eppens het over het instorten van de toren in de maand december. Een instorting valt goed in te denken bij een juffertoren. Instorting is een gevaar bij stenen torenspitsen als water de kans krijgt om in de steen of in de voegen te trekken. Bij vorst kan steen gaan scheuren, waardoor de kap in de loop van de eeuwen instabiel wordt. In combinatie met het zware gewicht bestaat er bij verwaarlozing een grote kans op instorting, zeker wanneer de toren al enigszins scheef staat.

Voorbeelden van andere instortende stenen torenspitsen zijn de gemetselde spits van 's-Gravenzande in het Westland die in 1809 instortte en de stenen spits van Heemskerk (NH) die in 1585 hetzelfde lot onderging.¹⁶ Stenen torenspitsen die vanwege gevaar voor instorting werden afgebroken, zijn bijvoorbeeld de in 1600 vernieuwde toren van de Michaëlskerk in Oosterland (NH), de in 1766 afgebroken stenen spits van Oosterbierum (Fr.) en natuurlijk de juffer van Holwierde, die men uit voorzorg in 1807 tot halverwege liet afbreken, omdat de

toren al sterk was gaan hellen. Opvallend detail is dat al deze kerken net als Godlinze dicht aan de kust lagen.

De overgebleven juffers van Schildwolde en Onstwedde hadden dankzij de solide zandbodem minder last van het probleem van scheefzakken, maar zijn in het verleden wel behoed voor instorting. De juffertoren van Schildwolde werd onlangs (2013) grondig gerestaureerd, omdat de spits in zeer slechte staat verkeerde.¹⁷ De juffer van Onstwedde zou er zelfs in 1895 niet meer hebben gestaan, als men het advies van de architect van het Rijksmuseum P.J.H. Cuijpers had opgevolgd. Hij adviseerde om de in verval geraakte spits te vervangen door een leien dak.¹⁸

Hoe dan ook, vroeg of laat bestaat er een grote kans op instorting als men een stenen spits niet goed onderhoudt. Eppens geeft in ieder geval aan dat verwaarlozing de oorzaak was dat de Godlinzer toren in 1583 instortte. Hoewel een houten dak met leisteen natuurlijk ook kan instorten, zal hiervan de gevolgschade veel minder catastrofaal zijn geweest dan bij Godlinze het geval was. Hier moest de toren tot halverwege worden afgebroken. Dat de Godlinzer toren er na 1583 niet meer stond, bewijst eveneens de eerder besproken kaart uit 1589 van David Fabricius (afb. 6).

Afb. g. Artist impression, met zicht op Godlinze in de 15^e eeuw. Maker: Reinout Krajenbrink.

Bij Godlinze staat een kerk zonder toren afgebeeld, terwijl Fabricius wel consequent de spitstorens bij andere kerken laat zien.

Op latere kaarten na 1600 treffen we bij Godlinze alleen nog een zadeldaktoeren aan. De bovenbouw met zadeldak moet na de Reductie van Groningen (1594) zijn gemaakt. De nieuwe opbouw heeft met zijn gele hoekstenen dan ook de typische stijlkenmerken van de 17^e eeuw.¹⁹

Slot

Vast staat dat Godlinze tot 1583 een forse spitstoren heeft gehad. De toren is daarna verlaagd tot 28,48 meter hoogte met een zadeldak.²⁰ De huidige opvatting van een gedeeltelijke afbraak in 1554, waarbij de toren zou zijn

verhoogd, houdt geen stand. In combinatie met alle andere bronnen en technische bouwanalyse is het logisch dat de spitstoren van Godlinze, gelijk aan de juffer van buurdorp Holwierde, met steen was bedekt. Een citaat van de kroniekschrijver Abel Eppens lijkt dit te bevestigen. De gemetselde torenspitsen waren waarschijnlijk in de Late Middeleeuwen in de Groninger Ommelanden niet zo uitzonderlijk als nu het geval is, maar zijn in de loop van de tijd veelal vervangen door lichtere bedaking. De instorting van de juffertoren te Godlinze vond plaats in de winter van 1583. Het gebeurde gedurende de roerige tijden van de Tachtigjarige Oorlog en lijkt om die reden in de vergetelheid te zijn geraakt. Aan het oude volksverhaal van de drie juffers lijkt daarom een nieuw hoofdstuk te kunnen worden toegevoegd: de juffertoren van Godlinze.

Noten

- * Speciale dank gaat uit naar drs. H.E. Krajenbrink (mede-onderzoeker), drs. O.S. Knottnerus (historisch socioloog), dr. E.J. Krajenbrink (historicus), professor dr. J. Kroesen (kerkhistoricus), dr. Paul H.A.M. Abels (kerkhistoricus).
- 1 F.A.J. Vermeulen, *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandsche bouwkunst: deel I: Voorgeschiedenis en Middeleeuwen* ('s-Gravenhage 1928) 399; J. Kroesen en R. Steensma, *De Groninger cultuurschat* (Groningen 2008) 33.
 - 2 <https://www.groningerkerken.nl/downloads/GODLINZE.ST.PANCRATIUSKERK.2015.pdf> (laatst gezien op 18 november 2017).
 - 3 H.J. Moerman, *Nederlandse plaatsnamen* (Leiden 1956) 113-114.
 - 4 P.N. Noomen, 'Middeleeuwse bezitsverhoudingen in noordoost-Fivelingo', in: *Het Bierumer boerderijenboek. Een bijdrage tot de geschiedenis van noordoost-Fivelingo* (Scheemda 1996) 59-82, aldaar 64.
 - 5 Kroesen en Steensma, *De Groninger cultuurschat*, 10.
 - 6 Noomen, 'Middeleeuwse bezitsverhoudingen in noordoost-Fivelingo', 62, 66 (kaart).
 - 7 <https://www.groningerkerken.nl/downloads/GODLINZE.ST.PANCRATIUSKERK.2015.pdf>.
 - 8 Kroesen en Steensma, *De Groninger cultuurschat*, 11.
 - 9 Facsimile-uitgave van een kaart van Friesland (1545 of eerder) van Jacob van Deventer, uitgegeven in 1559 in Antwerpen. Uitg. M. Nijhoff 1941 (met dank aan Otto Knottnerus).
 - 10 Atlas Bruxellensis, 1573, Koninklijke bibliotheek van België.
 - 11 A. Lang, 'Nie und warhafftige Beschreibung des Ostfreslandes von David Fabricius', *Jahrbuch der Gesellschaft für bildende Kunst und vaterländische Altertümer zu Emden* 43 (1963) 124: 'Von entfernteren Orten erwähnt Fabricius lediglich zwei: das große Appingedam am Damsterdiep, die alte Gerichtsstätte des Fivelingo, und das Dorf Godlinze, dessen hoch aufragender Kirchturm im 16. Jahrhundert für die Schiffart ein wichtige Peilmarke bildete'.
 - 12 http://users.skynet.be/boucneau/pannestraat/thema_geschiedenis.html (laatst gezien op 18 november 2017).
 - 13 Herman Janse, *Leien op monumenten* (Zeist 1986) 16. Geraadpleegd via de Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren: http://www.dbnl.org/tekst/jans353leie01_01/ (laatst gezien op 18 november 2017).
 - 14 J.A. Feith en H. Brugmans, *De kroniek van Abel Eppens tho Equart I* (2 dln. Amsterdam 1911) 405-406.
 - 15 *Woordenboek der Nederlandsche Taal* op internet, <http://gtb.inl.nl/iWDB/search?actie=article&wdb=WNT&id=Mo85342.re.7&lemma=opwelen> (laatst gezien op 18 november 2017).
 - 16 <https://www.historischekringheemskerk.nl/publicaties/artikelen/akte-van-echternach/Maanblad-voor-geschiedenis-en-kunstgeschiedenis>, de delen 5-6 (1939) 305.
 - 17 *Eemsbode*, 19 december 2012, 31, 'Jufferdag in Schildwolde voor opknappbeurt toren'.
 - 18 *Het Pekelder streekblad*, 17 februari 2016, 13.
 - 19 Kroesen en Steensma, *De Groninger cultuurschat*, 60.
 - 20 M.D. Ozinga, *De monumenten van geschiedenis en kunst in Oost-Groningen* (Den Haag 1940) 40.